

ÚVODNÍ POZNÁMKY

1. ÚČEL SLOVNÍKU

Tento „Český slovník věcný a synonymický“ je sestavován z podnětu a péčí překladatelské sekce při Svazu čs. spisovatelů. Je pojat jako praktická jazyková pomůcka především pro překladatele, spisovatele a novináře, ale může konat platné služby i škole a široké kulturní veřejnosti vůbec. Jeho cílem je poskytnout ve věcném uspořádání co největší výběr synonymických výrazů jako možný repertoár vyjadřování i jako východisko k objevování nových vyjadřovacích možností českého jazyka. Kromě toho má slovník ovšem i cíl jazykovědný, a to jako velké shromáždění a věcné utřídění české slovní zásoby.

Při shledávání slovního materiálu jsme se snažili o největší úplnost, jaká jen byla v našich pracovních podmínkách možná, ale jsme si dobře vědomi toho, že po té stránce zůstávají v naší práci četné mezery a že bude zapotřebí ještě mnoha doplňků. I tak je však z našeho materiálu zřetelně vidět, jak nesmírně bohatý je náš jazyk a že chvála, kterou jej zahrnují naši básníci (K. Čapek, F. Šrámek, M. Pujmanová a mnozí jiní), je zcela zasloužená.

Podle původního plánu měl první díl, který nyní vydáváme, obsahovat asi 80 archů, ale nepřekonatelné technické překážky způsobily, že jsme k tisku mohli připravit právě asi jen polovinu tohoto materiálu, a to část obsahující výrazy ze světa hmotného (vesmír, země, příroda neživá i živá). Můžeme však závazně slíbit, že další části slovníku budou následovat v době co nejkratší. Podle předběžného rozvržení to bude 2. člověk po stránce tělesné a duševní, 3. člověk po stránce společenské a 4. pojmy apriorní (existence, velikost, forma, prostor, čas, příčinnost atd.). Slovník bude uzavřen podrobným abecedním rejstříkem.

2. OSNOVA SLOVNÍKU

Základní osnovu nám poskytlo dílo „Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie“ (Akademie-Verlag Berlin, 2. vyd. z r. 1963) od Rudolfa Halliga a Walthera von Wartburg. Odchýlili jsme se od něho jen tam, kde si český slovní materiál žádal vlastní uspořádání. Po stránce teoretické nám dobře sloužila i důkladná, soustavná studie J. Filipece „Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikografie“ (Čs. akademie 1961). Pojem synonyma chápeme v širším smyslu toho slova, aby výběr slov v jednotlivých heslech mohl být co největší.

3. LÁTKA SLOVNÍKU A VÝBĚR HESEL

Látku ke své práci jsme čerpali především ze dvou základních slovníkových děl naší doby, z Příručního slovníku jazyka českého a ze Slovníku spisovného jazyka českého (pokud vyšel). Vedle toho jsme užívali i svého materiálu, jiných děl slovníkových (jmenovitě Kottova slovníku a různých slovníků odborných), prací dialektologických a literatury odborné (její seznam pro 1. díl je uveden dále).

Hallig-Wartburg se při výběru hesel řídili zásadou nepřekračovat hranice znalostí, jaké má průměrný dnešní vzdělanec. My jsme si tyto hranice trochu zpřesnili a snad i poněkud rozšířili tím, že jsme za měřítko brali zhruba stupeň odbornosti, který bývá zpravidla ve školních učebnicích pro vyšší třídy. Vycházeli jsme při tom ze zkušenosti, že dnešní čtenář novin, posluchač rozhlasu a divák televize má často duševní obzor rozšířen o mnoho poznatků odborných, zvláště z oblasti techniky a z věd přírodních. Tomu tedy bylo nutno přizpůsobit také výběr hesel a klást stupeň odbornosti poněkud výše, než jak to činí naše předloha. Závažným praktickým zřetelem při výběru slov je i důležitost předmětu (nerostu, rostliny ap.) pro život dnešního člověka, pro výrobu, obchod ap. Zato jsme pro úsporu místa vypouštěli výrazy, které nemají v našem jazyce synonym anebo které mají ráz značně specializovaný (např. názvosloví pekařské), i když jsme tím slovník ochudili o nejedno pěkné slovo.

4. TŘÍDĚNÍ A POŘÁDÁNÍ HESEL

a) Způsob, kterým jsou hesla pořádána ve skupiny a řady, vyplynul nám během práce z praktických zkušeností s naším materiálem. Není všude stejný, neboť různorodost slovního materiálu vyžadovala i různého uspořádání: někdy se při něm mohly spíše uplatnit důvody praktické, jindy převážily zřetele odborné (např. v mineralogii) a někdy se zase jako nejvýhodnější ukázalo prosté řadění abecední (např. při dlouhých výčtech rostlin). Pro orientaci ve slovníku je to celkem bez významu, neboť abecední rejstřík na konci díla všechny tyto různosti snadno překlene.

b) Mnohá hesla jsou komplexní, tj. obsahují soubor výrazů příslušných do daného významového okruhu, tedy slovesa, podstatná i přídavná jména a podle potřeby i příslovce (např. 49: blesk, bleskový, blýská se). K hlavnímu heslu se někdy připojují i výrazy, které s ním významově nebo věcně souvisí; děje se tak zvláště tehdy, když jde o malé významové skupiny a když tím nevznikne heslo příliš složité a nepřehledné. Tak např. u hesla slunce (8) je zařazeno nejen adj. sluneční, ale i výrazy sluneční halo, eklip-tika, slunovrat a rovník: jsou to výrazy vesměs odborné a téměř bez synonym, a proto by ani nestálo za to, zakládat pro ně hesla samostatná.

Některá hesla tím narostla v jakousi drobnou monografii, viz např. h. **rostlina** (236), **kůň** (797), **pes** (805) a mnohá jiná.

c) Velmi obsírná a složitá dílčí hesla se ovšem uvádějí ve zvláštních odstavcích a pod vlastním číslem; činí se tak z důvodů čistě praktických, tj. aby se heslo nestalo nepřehledným. Tak se např. z hesla **slunce** (8) oddělila hesla **paprsek** (9), **zářítí** (10), **východ slunce** (12) a **západ slunce** (13). Nebo heslo **počasí** (27) se rozvětвило v hesla **pěkné počasí** (28), **nepěkné počasí** (29) a **změny počasí** (30), neboť každé z těchto dílčích hesel má svá zvláštní synonyma a je samo o sobě dost obsažné. Podobně se z hesla **kůň** (797) po rozřídění sebraného materiálu vydělila dílčí hesla **hřebec** (798), **kobyła** (799) a **hříbě** (800), atd. Některá hesla mají zase zvláštní svá synonyma i v rozličně specializovaných významech, srov. např. h. **mráz** (53), **mrzne** (54), **téci** (101), **strom** (285), **dobytče** (787) aj.

d) K výslovným žádostem z řad příštích uživatelů slovníku jsme v živočišpisné části zařadili do hesel také výrazy vyjadřující pohyby a hlasy zvířat, hlavně ptáků. Pramenem, někdy doslovným, nám tu byla díla „Česká mluva myslivecká“ od K. Šimana, velké dílo „Světlem zvířat“ od J. Hanzáka a kol. a knížka „Ptáci“ od J. Jirsíka a K. Svolinského.

5. ZPRACOVÁNÍ HESEL

Ani ve zpracování jednotlivých hesel jsme neusilovali o nějakou uniformitu; každé heslo je uspořádáno podle svého vlastního rázu, daného příslušným slovním materiálem, jeho povahou i jeho rozsahem. Z rozříděného slovního materiálu vyplynulo také rozlišení v heslo hlavní a v hesla dílčí; proto stojí v čele někdy sloveso, jindy podstatné jméno nebo i jméno přídavné. Třeba však výslovně připomenout, že se tomuto rozlišení nemá rozumět ve smyslu nějaké hierarchie, jako by první heslo bylo důležitější než hesla dílčí; po té stránce je mezi nimi úplná rovnost, neboť rozlišení má povahu čistě formální a slouží jen k přehlednější zevní úpravě hesla. Totéž platí také o různých typech písma (obyčejných a polotučných), jimiž jsou výrazy v odstavci tištěny.

6. PŘÍKLADOVÁ SPOJENÍ

a) Příkladová spojení, připojovaná za jednotlivými výrazy, mají též účel jako ve velkých slovnících abecedních: blíže určovat význam slova, a to zvláště jemné významové odstíny, které samo zařazení do hesla není s to vyjádřit. Tak např. v hesle **rašit** (254) jsou slovními spojeními vyjádřeny tři různé odstíny sloves **rašit**, **pučet**: **stromy raší**, **pučí** (= vyhánějí pupeny, lístky), **pupeny raší**, **pučí** (= rozvírají se) a **listy raší**, **pučí** (= začínají

vyrůstat, objevují se). Tento způsob záznamu se ukázal nejhodnější všude tam, kde významový odstín slova nemá svá zvláštní synonyma, a nepatří tedy do kategorie probrané zde sub 4 (srov. např. h. **opadávat** 280, rozdělené do dvou významů: **strom opadává**, tj. ztrácí listí 280. 1, a **listí opadává**, tj. padá se stromů na zem 280. 2).

b) Praktické zkoušky nám ukázaly také potřebu stálého zřetele k pádovým vazbám slov a k rozlišování osobních a neosobních vazeb slovesných (např. **stmívá se: den se stmívá**); také tuto stránku jsme se snažili zachytit především v příkladových spojeních, často ovšem vedle výslovného vytčení v hesle samém (srov. např. **šerit se, svítat** 11. 2, **smrákat se** 14. 2).

c) Kde se to jevílo užitečné, snažili jsme se podat ve spojeních také významná epiteta (u substantiv, srov. např. h. **mlha** 43. 1, **mráz** 53. 1, **propast** 89) a slovesná spojení (s adv., srov. např. h. **sněží** 57. 5). Zato jsme však zpravidla nezaznamenávali syntaktická spojení s genitivem nebo s pádem předložkovým. Je uvedeno např. spojení (106. 5) **říční** (voda), ale nikoli „voda řeky, v řece, z řeky“; je spojení **říční** (plavba), nikoli však „plavba po řece“. Řídké výjimky z tohoto způsobu mají vždycky nějaký důvod zvláštní.

d) Některá spojení jsou v závorkách naznačována bez zřetele k mluvnické shodě, aby se výraz nemusil znova opakovat, např. 32. 2 „**oteplený** (vzduch, ovzduší, noc)“: čtenář si při rozvedení této zkráceniny zajisté snadno sám doplní náležitou shodu.

e) Jestliže je příkladové spojení za několika hesly a není přímo vyznačeno, ke kterému z nich náleží, znamená to, že je lze spojit s kterýmkoli z nich. Např. 122. 1: „**pohyb (postup, pochod) vln** (nemohl oči odtrhnout od míhavého p-u vln)“ lze číst: „od míhavého pohybu nebo postupu nebo pochodu vln“. Jinak je v textu vždy nějak naznačeno, k čemu co patří, srov. např. 62. 2: „**vzduchový, vzdušný** (v. obal země; v-šný pokoj)“, tj. „vzduchový i vzdušný obal země“, ale jen „vzdušný pokoj“. Srov. také ještě např. h. **trāsavisko** ve 117. 1.

f) U výrazů méně známých nebo odbornějších bylo někdy třeba uvést stručný výklad významu, srov. např. hesla **mlhovina** (7. 1), **liman** (114. 1), mnohá hesla mineralogická aj. Někdy je tento výklad podán v podobě příkladového spojení (srov. např. h. **stálice** 4, **hvězdokupa** 5.3 aj.). U adjektiv, někdy také u sloves bývá výklad připojen hned za příslušným výrazem, např. (199. 2) „**hliníkový, aluminiový** . . ., obsahující hliník n. z hliníku, z aluminia“; v takových případech bývá obvykle možno výkladu použít i jako synonyma, aspoň v jistých spojeních.

7. ODKAZY K JINÝM HESLŮM

Snažili jsme se, aby odkazů k jiným heslům bylo co nejméně; klademe je hlavně tam, kde mohou sloužit jako formální pojítka mezi příbuznými hesly

a naznačovat tak ještě širší významové souvislosti, než jaké možno zachytit v rámci jednotlivého hesla. Odkazy k heslům, která by svým charakterem patřila do probírané skupiny, ale jsou z technických důvodů přeložena jinam, dáváme pod heslo mezi dvě linky: např. za heslem *step* (96) je mezi dvěma linkami odkaz „prales 303“. Někdy bývá takových odkazů několik za sebou, srov. např. odkazy za h. *přiliv* (126). Bývá to zároveň také upozornění, že se naše řadění na tom místě odlišuje od řadění Halligova-Wartburgova.

8. ZKRATKY A ZNAČKY

a) Stylistické zařadění výrazů označují zkratky tištěné kurzívou, např. *kniž.*, *bás.*, *ob.*, *zast.*, *zř.*, *mysl.*, *zool.*, *odb.*; jejich abecední seznam a výklad je uveden dále. V užití těchto zkratk jsou značné rozdíly mezi Příručním slovníkem jazyka českého a Slovníkem spisovného jazyka českého; naše práce se zprvu opírala o Příruční slovník, ale později jsme se snažili, pokud to bylo s nedokončeným Slovníkem spisovného jazyka českého možné, tyto rozdíly aspoň zčásti vyrovnat.

b) Platnost zkratky trvá až ke zkratce následující (kromě zkratk *zř.*, *řídč.*, neboť tyto dvě zkratky platnost předchozí zkratky neruší, není-li před nimi značka ¹) nebo až ke značce ¹. Např. spojení (1. 1) „*zast. hvězdný obor* (okrsek), *mír, zř. světamír*“ třeba rozumět tak, že i *světamír* je výraz zastaralý, ovšem řídký. Mohla-li by vzniknout nejistota, kde platnost zkratky končí, vkládá se pro všechno na příslušné místo značka ¹. Kde se zkratky rozumějí samy sebou a jsou vlastně nadbytečné, např. u hesel zeměpisných, nerostopisných, botanických a zoologických, bývají pro úsporu místa vypuštěny vůbec.

Také před značkou × končí platnost zkratky, nikoli však před značkou ||; před ní se platnost předchozí zkratky ruší rovněž značkou ¹. Zkratky a značky uprostřed textu v závorkách patří jen k tomuto textu. Platnost zkratk končí také s koncem odstavce.

c) U zkratky *dial.* neuvádíme bližší krajové určení (kromě *čes.*, *mor.*, kterým nahrazujeme zkratku *obl.*, zavedenou v SSJČ). Vycházíme z názoru, že autor, který nářečních výrazů užívá, sám musí znát jejich krajovou příslušnost, že jich užívá jen v rozsahu své vlastní zkušenosti a záznam v našem slovníku že má sloužit toliko k oživení jeho paměti, jako je tomu u všech výrazů jiných.

9. ZKRACOVÁNÍ ZÁPISU

Zkracování textu pomocí předpon a přípon není snad třeba podrobně vysvětlovat. Čtenář snadno pozná, že např. zápis (101) „*téci, vytékat, od-*

při-, roz- se (zř. roz-), pro- kudy, co, s- (odkud), ob-, pod-, pře- co || -téci“ třeba čísti takto: „téci, vytékat, odtékat, přitékat, roztékat se (zř. roztékat), protékat kudy, co, stékat (odkud), obtékat, podtékat, přetékat co || vytéci, odtéci, přitéci, roztéci se (zř. roztéci), protéci kudy, co, stéci (odkud), obtéci, protéci, přetéci co“. Spojení (297. 4) „kornatět, zř. korovatět¹ || z-“ značí, že předponu z- lze za stejných podmínek připojit k oběma předchozím výrazům, tedy: „|| zkornatět, zř. zkorovatět“. Zkrácenému spojení (10. 2) „za-svítat, -svítávat, pro-, vy-“ třeba rozumět tak, že předpony pro-, vy- lze doplnit k oběma předchozím tvarům, tedy ke -svítat i ke -svítávat. Obdobně zápis (116) „mokřina, mokřisko, -iště“ čteme „mokřina, mokřisko, mokřiště“.

10. JAK SLOVNÍKU UŽÍVAT

K této části slovníku není zatím sestaven abecední rejstřík slov. Místo něho jsme zařadili podrobný obsah uspořádaný věcně. V něm čtenář snadno najde hledané odstavce, jestliže ví, do kterého z hlavních oddílů náleží, zda do oddílu hvězdářského, zeměpisného či biologického atd.

11. NA ZÁVĚR

Naše práce je u nás první svého druhu a má do značné míry ráz průkopnický. Nedostatek pevnější tradice se projevuje především při rozlišování jemnějších odstínů významových: krajní body sice bývají zřetelné, ale mezi nimi zbývá často ještě mnoho neurčitosti a nejistoty (srov. např. hesla **kraj, krajina, území** 74. 75). Po té stránce bude zapotřebí ještě velké práce, než se všude ve všech podrobnostech dosáhne žádoucí přesnosti.

Způsob naší práce se vyvíjel postupně, neboť jsme hotové partie slovníku podrobovali praktickým zkouškám přímo při literární činnosti a podle toho potom upravovali svou metodu. Ze zkušeností takto získaných pak vyplynulo i naše široké pojetí synonyma, i výhodnost komplexního uspořádání hesel, i potřeba uvádět co možná hojně tzv. výrazy periferní (nářeční, slangové, zastaralé ap.), výrazy literární povahy (někdy individuální spojení, jindy zas naopak i některá literární klišé), místy i tvarové a hláskové varianty ap. Vyjadřovací potřeby a požadavky moderního spisovatele a překladatele jsou tak mnohostranné a tak náročné, že obavy z výběru příliš širokého jsou opravdu zbytečné.

Nakonec musíme upřímně poděkovat překladatelské sekci při Svazu čs. spisovatelů za stálou podporu naší práce a za hluboké pochopení pro ni. Srdečně děkujeme pracovníkům Státního pedagogického nakladatelství za všechnu pomoc a za to, že umožnili vydání našeho slovníku. Stejně vřelý dík náš náleží také tiskárně a jejím pracovníkům za velkou práci a pečlivou pozornost, kterou věnovali sazbě a tisku tohoto díla.

Jiří Haller

SEZNAM UŽITÉ LITERATURY

- J. Babula*, Naším zahrádkářům. 1941.
Z. Černohorský, Základy soustavné botaniky. I. 1957.
S. Čuban—V. Kálal—J. Bureš, Chov zvířat. Drobné hospodářské zvířectvo. 1955.
V. Dyk, Rybářský přírodopis. 1947.
V. Dyk—S. Dyková, Naše ryby. 1957.
V. Dyk—V. Podubský—E. Štědranský, ABC rybáře. 1959.
J. Fišer—S. Štochl, Rybářství v Československu. 1964.
Vl. Guřh—F. Link—J. M. Mohr—B. Šternberk, Astronomie I—II. 1947—1954.
J. Hanzák a kol., Světem zvířat I—III. 1960—1965.
S. Hrabě—O. Oliva, Klíč našich ryb. 1953.
Vl. Javorek, Kapesní atlas brouků. 1964.
F. Jirásek, Květiny pro váš byt. 1938.
J. Jirsík—K. Svolinský, Ptáci I. 1937.
K. Kavina, Obilí 1930.
K. Kavina—F. Tvrz, Atlas hub. 1946.
R. Kettner, Všeobecná geologie I—IV. 1952—1957.
J. Klíka—F. Procházka, Znáte naše stromy a keře? (Rok vydání neudán.)
Kolektiv 12 autorů, Všeobecné pěstování rostlin. Půda a podnebí. Učební text pro zemědělské technické školy. 1952.
J. Komárek, Česká zvířena. 1948.
V. Kosík, Slovník lidových názvů rostlin. 1941.
J. Král, Terminologický slovník zeměpisný. 1947.
J. Kranich, Přehledy věd přírodních. 1925.
J. Kratochvíl—E. Bartoš, Soustava a jména živočichů. 1954.
V. Machek, Česká a slovenská jména rostlin. 1954.
Al. Mikula, Hovory o zvěři. 1957.
K. Mráz—V. Samek, Lesní rostliny. 1966.
J. Nauman, Skalky a skalničky. 1946.
B. Němec, Dějiny ovocnictví. 1955.
F. A. Novák—K. Svolinský, Rostliny 1—II. 1935. 1940. Horské rostliny. 1937.
A. Pilát—O. Ušák, Naše houby. 1952.
M. Pohunek a kol., Rybářská příručka. 1964.
J. Říha, České ovoce. 1911—1916.
F. Smotlacha, Atlas hub jedlých a nejedlých. 1947.
F. Smotlacha—R. Vejrych, Padesát druhů hub. 1947.
K. Šíman, Česká mluva myslivecká. 1946.
Zd. Šimek, Ryby našich vod. 1959. Rybářství na tekoucích vodách. 1959. Sportovní rybaření na přehradách. 1958.
O. Štěpánek—J. Baum, Jak poznám naše zvířata. 1939.
J. Tykač, Poznávejme motýly. 1958.
 Učební texty pro přírodopis. (Státní kursy pro přípravu pracujících na vysoké školy.) 1953.
J. Vaněk, Lidová pomologie. 1936.
F. Vopat, Naše vody. 1950.
R. L. Waterfield—O. Seydl, Sto let astronomie. 1948.
 Zeměpis pro I. tř. gymnasií. 1953.
 Zeměpis pro II. tř. gymnasií a vyšších hospodářských a hospodářských škol. 1953.

Kromě toho byly excerpovány oba naše velké slovníky abecední, tj. Příruční slovník jazyka českého a také Slovník spisovného jazyka českého, pokud vyšel. Podle potřeby jsme užili i slovníků starších, jmenovitě slovníku Kottova a Jungmannova. Stejně jsme konzultovali také práce a slovníky dialektologické. Věcné významy hesel jsme ověřovali i v příslušných slovnících odborných. Pramenem nám byl do jisté míry i denní a re-
 vuální tisk.